

Mir, ponekad čak pokazuje i arhaičnije crte od Mir, a izvjesni ostaci iz glagoljske grafije upućuju na to da se radi o prvom ili drugom ćiriličkom prijepisu s glagoljice, budući da se glagoljica u Makedoniji zadržala još čitavo stoljeće poslije propasti Samuilova carstva 1018. god.

Iako se u Grig 9, kako je pokazala jezična analiza, mogu sresti i izvjesne dijalekatske natruhe, u osnovi se radi o kontinuitetu jezika Ohridske škole.

Čitav rad dopunjava diferencijalni rječnik u kojem su registrirane paralele iz kanonskih evanđelja (Mar, Assem, Zog, Sav, Ostr.), i to isključivo leksičke, natuknice su normalizirane, kao i grčke paralele, a primjeri imaju oznaku evanđeoske glave i stiha, ponegdje se u karakterističnim sintagmama nalaze upute na drugi dio sintagme.

Drugi dio kodeksa je transliterirani tekst Grig 9 paralelno s tekstem Mir. Kako se vidi iz priloženih fotokopija cijelog rukopisa na kraju izdanja, tekst je mjestimice vrlo oštećen, teško čitljiv i zahtijevao je posebno velik napor pri transliteraciji, koja je izvedena prema svim pravilima znanstvenog izdavanja staroslavenskih tekstova, te je na taj način pogodna i za sva eventualna daljnja jezična istraživanja u raznim smjerovima, te svakako predstavlja, kao i cijela knjiga, izuzetan doprinos slavenskoj filologiji.

HERTA KUNA

The Anne Pennington Catalogue. A Union Catalogue of Cyrillic Manuscripts in British and Irish Collections. Compiled by Ralph Cleminson, General Editors Veronica Du Feu and W. F. Ryan. London, 1988, XII + [Pl. XVI] + 352.

Pod tim je naslovom tiskano djelo koje je započela i, uglavnom, stvorila Anne Pennington, no kako ju je smrt spriječila da *Katalog* i završi, on je izdan posmrtno u redakciji R. Cleminsona. Uz to je u *Predgovoru* iznesen potpuni opis osoba i institucija koje su na neki način sudjelovale u pripremi *Kataloga*. *Katalog* sadrži 352 + XII stranica, te 16 tabla sa snimkama stranica pojedinih karakterističnih rukopisa. *Katalogom* su obuhvaćeni samo ćirilski rukopisi (iako u Velikoj Britaniji ima i znatan broj glagoljskih spomenika), i to ne samo cjelovitih tekstova, kojih je ukupno 159, nego su obrađeni i svi ćirilski fragmenti, inksripti i druga građa u kodeksima pisanim različitim jezicima i pismima, ali su izostavljeni povelje, pisma i općenito dokumenti koji spadaju u drugu vrstu kataloga. Budući da je od početka autoričina nakana bila da obuhvati sveukupnost toga materijala na britanskom otočju, u *Katalogu* su notirani i svi već ranije u raznim katalozima obrađeni rukopisi.

Poredak registriranih rukopisa u *Katalogu* napravljen je prema zbirkama iz kojih potječu, a opisi odgovaraju standardnim normama obradbe starih ruko-

pisa (dimenzije, sastav, sadržaj, jezik i dr.). Posebno je naglašeno u *Uvodu* da se uz rukopise nalaze i podaci upotrebljivi za utvrđivanje provenijencije i povijesti rukopisa. U *Uvodu* su dane i detaljno razrađene obavijesti o načinu označavanja folijacije, odnosno paginacije, te sastava svešćića rukopisa (izgubljeni, dodani listovi i sl.). Zatim se korisnici knjige upoznaju s nekim, za slavistiku specifičnim, terminima. Za predstavljanje sadržaja bitno je što su davani puni naslovi, te incipiti i završeci (osim za djela s utvrđenim tekstom, npr. kad je u pitanju Biblija), a za identifikaciju tekstova uzimana je u obzir i tradicija koja ih prati.

Razumljivo je da su obrađeni tekstovi mogli biti sređeni i na drugi način, npr. prema jeziku i redakcijama (recenzijama, kako kažu autori), no ako se uzme u obzir velika raznolikost spomenika, te polazište autora (obuhvatiti sve zbirke), čini se da je ovaj način bio najprikladniji, naročito stoga što je knjiga upotpunjena sa čak šest indeksa. To su: kronološki (datirani i nedatirani tekstovi), lingvistički, indeks osobnih imena, imena mjesta, indeks naslova ili naziva prema sadržaju (Index of Works), te indeks incipita. Navedena je upotrijebljena vrlo opširna literatura, posebno je notirana ona koja je vezana za identifikaciju vodenih znakova na papiru (a na papiru je i najviše tekstova), a posebno literatura o samim spomenicima, do koje su autori mogli doći. U datirane su spise uključeni i indirektno datirani, a nedatirani su svrstani po stoljećima. Što se pak tiče lingvističkog indeksa, on zapravo registrira sve jezike rabljene u spisima koji su uzeti u obradu, tj. i sve neslavenske jezike u okviru spisa u kojima se pojavljuju i slavenski tekstovi pisani ćirilicom. No, pri tome su svi crkvenoslavenski tekstovi registrirani u okviru redakcija, kojih prema mišljenju autora ima svega tri: ruska, bugarsko-makedonska i srpska.

U tri teksta je notirana i upotreba srpskohrvatskog jezika; u jednom (No 2) radi se o svečanim misnim epistolama na raznim jezicima, pri čemu je ćirilicom pisani tekst očito namijenjen Hrvatima, vjerojatno bosanskima, jer je cijeli tekst ijekavski, dok je spis No 59 pisan bosančicom i predstavlja, zapravo, administrativni spis (ferman Selima-kana), te po definiciji u Predgovoru i ne spada u strogom smislu riječi u ovaj *Katalog*, a iz vrlo ograničenog teksta koji se citira ne mogu se razabrati bitne jezične osobine. Treći spis, No 179, pokušaj je prijevoda psalma 116.1 na razne jezike, između ostalog i na hrvatski, samo što je i u tom slučaju upotrijebljena ćirilica.

Mora se naglasiti da je *Katalog* bio velik pothvat koji je zahtijevao ne samo veliko lingvističko, posebno slavističko znanje, nego i detaljno poznavanje standardnog postupka u opisu starih rukopisa, a uz to je autorima otežavalo posao što je u isti tip opisa trebalo uklopiti i razne spise drukčijeg karaktera i na raznim jezicima, koje je trebalo obraditi prema osnovnim, ujednačenim principima prezentacije, iako se radilo samo o inkorporiranim ćirilskim tekstovima. Zbog toga se u lingvističkom indeksu sreću i armenski, kineski, turski, grčki, te razni evropski i drugi jezici, najčešće u rječnicima, ali i u djelima drukčijeg karaktera, često u zbornicima različitog sastava.

Svaki je ćirilski kodeks ili tekst obrađan u posebnom ćlanku, pod svojim rednim brojem u *Katalogu*, a ćlanci su jedinstveno strukturirani, oznaćen je grad i zbirka gdje se rukopis danas nalazi, kao i njegova tamošnja signatura, a uz to je i opća identifikacija sadržaja (evanđelje, rječnik, zbornik, katekizam, povijest itd.), zatim naziv zemlje iz koje rukopis potjeće, te datacija, a u iznimnim slučajevima (tamo gdje se zna) naveden je i pisac (v. No 155, 170, 193 i dr.). Kao što je već rećeno, slijede ostali detaljni podaci o rukopisu ili knjizi, sastav, opis materijala na kojem je spomenik pisan, dimenzije i oblik (prijelom) pisanoga teksta, sredstvo kojim je pisano, specifićnosti rukopisa, opis iluminacije, ukoliko je ima, opis uveza, katkad i stanje pojedinih dijelova knjige. Jednako detaljno i precizno dan je i sadržaj svakoga obrađanoga teksta. Ukoliko postoji naslov, naveden je cjelovit, zatim je akribićno notiran i objašnjen sadržaj, ukoliko se rukopis sastoji od više raznorodnih sadržaja, što je ćest slučaj, jer se u velikom broju primjera radi o zbornicima, sadržaj je davan po stranicama tako da su taksativno nabrojani i identificirani pojedini sadržaji, a ukoliko je bilo potrebno, davani su i poćeci i završeci teksta pojedinih sadržajnih cjelina, a notirane su i prazne stranice. Općenito, autori su se potrudili da dadu što više informacija, inzistirajući pri tom na onom što je karakteristićno i znakovito za svaku knjigu. Tako je, npr., kad je obrađivan ruski kalendar iz XVII. stoljeća, najveća pažnja poklonjena naćinu na koji je popis oblikovan.

Ukoliko se u kodeksu pojedine cjeline razlikuju ne samo po sadržaju nego i po nekim drugim znaćajkama (npr. vrsta materijala na kojem je tekst pisan, razlićit oblik i sastav, drukćiji karakter pisma), to je takoder pedantno obilježeno s oznakom poćetne i završne stranice tog dijela pod odjeljkom sadržaja, pretežitom u zbornicima, dok su u indeksu djela (sadržaja) zabilježeni pod zajednićkom natuknicom istovrsni sadržaji iz razlićitih kodeksa, koji ćesto predstavljaju samo manje ili veće dijelove kodeksa najrazlićitije vrste.

Za bolju preglednost *Kataloga* nedostaje još samo indeks zemaalja iz kojih potjeću kodeksi, a što je posebno obilježeno, kao što je već rećeno, uz obradu svakog pojedinog spomenika, što ne bi bio ni preveliki zadatak, jer najveći dio djela potjeće iz Rusije. Uostalom, i najveći je broj obrađanih kodeksa zabilježen kao ruska redakcija crkvenoslavenskog. Na kraju svakog ćlanka govori se o jeziku, oduosno o jezicima kojima je kodeks pisan, s tim što se u slučajevima kad se u jednom kodeksu radi o više cjelina pisanih razlićitim jezicima, najćešće raznim redakcijama crkvenoslavenskog, takav podatak daje neposredno poslije iznošenja sadržaja svakog dijela.

Na kraju opisa zabilježeni su po stranicama tekstualno svi zapisi iz knjige, no nije uvijek navodeno da li su marginalije istovremene s tekstem uz koji stoje, ili su iz kasnijeg razdoblja, osim ukoliko sam zapis nije datiran, no s obzirom na to da je davan puni tekst, ćitaocu je donekle omogućeno da i sam stvori barem neke zakljućke, mada bi u pojedinim slučajevima bilo dragocjeno znati da li je u pitanju ista ruka koja je pisala tekst ili neka druga, što moće biti naroćito znaćajno za starije srednjovjekovne kodekse. Ukoliko su poznati, davani su i

podaci odakle potječe knjiga, a na kraju članka zabilježena je i osnovna literatura o kodeksu.

Ovdje još pripominjemo da su, prema kronološkom indeksu, iz XIII. stoljeća samo dva kodeksa, iz XIII. na XIV. tri, iz XIV. st. petnaest, jedan iz XIV. na XV. stoljeće, osam iz XV. st., te još jedan sa XV. na XVI. st., što znači da je do kraja XV. stoljeća registrirano svega trideset spomenika, koji se mogu u strogom smislu promatrati kao srednjovjekovni spomenici, dok je najveći broj spomenika iz kasnijeg vremena, i to najviše iz XVII. i XVIII. stoljeća.

Velika je šteta što je u *Katalogu* samo 16 tabela sa snimcima stranica pojedinih kodeksa, mada su s paleografskog stajališta uzeti očito najkarakterističniji. Snimci iz većeg broja kodeksa znatno bi pridonijeli mogućnosti prosudbe o jeziku i o pripadnosti kodeksa pojedinim redakcijama. U vezi s tim nužno je prokomentirati i ocijeniti činjenicu da su autori registrirali svega tri redakcije: rusku, srpsku i tzv. bugarsko-makedonsku. Ostaje upitno u kojoj je mjeri u vezi s novijim znanstvenim spomenicima oportuno uopće termin bugarsko-makedonska redakcija: pošto su u nizu novijih lingvističkih radova utvrđene distinkcije između bugarske i makedonske redakcije, pa je bilo, svakako, bolje tako i naznačiti. Uostalom, fragment evanđelja iz XVII. stoljeća, porijeklom iz Vlaške, notiran je u bugarsko-makedonsku redakciju iako je u bilješci o jeziku izričito rečeno (prema Mošinu) da se radi o vlaškoj kopiji makedonskog originala, a za No 76 je izričito konstatirano da je jezik makedonske redakcije crkvenoslavenskog, dok se za No 164 (himnarij i polikronij) iz 1553. god. izričito kaže da se u polikroniju nalaze crte koje ga jezično vezuju s Makedonijom, ili Zapadnom Bugarskom, eventualno s Ohridom, dok himne očito pripadaju srpskoslavenskom.

Posebno u pogledu određenja redakcijske pripadnosti stoji pod No 23 poznato *Nikoljsko evanđelje*, koje je u *Katalogu* označeno kao spomenik srpske redakcije crkvenoslavenskog "s nekim bosanskim (ikavskim) značajkama, npr. и за њ, те њ за њ." Prije svega, u samom određenju već je sadržana vrlo izrazita kontradikcija, jer je općepoznata činjenica da nijedan spomenik srpske redakcije nema i ne može imati ikavsku zamjenu jata, budući da je karakteristika srpske redakcije, između ostalog, upravo ekavska zamjena. Sama činjenica da je kodeks pisan ćirilicom ne proponira neophodno srpsku provenijenciju, jer je i dio hrvatskih spomenika uz glagoljicu i latinicu pisan ćirilicom, a gotovo i svi bosanski (osim dva najstarija glagoljicom). Osim toga, a to je i najvažnije, u znanosti su već utvrđeni brojni razlozi zbog kojih bosanske spomenike treba izdvojiti u posebnu redakciju, čemu je moguće prinijeti čitav niz lingvističkih argumenata. I mada je, očito, između redakcija na srpskom, hrvatskom i bosanskom tlu moguće utvrditi i znatnu bliskost i međusobne utjecaje, one ipak i u jezičnom i u religijsko-kulturnom pogledu ostaju posebne cjeline na odvojenim i ograničenim područjima.

Što se bosanske redakcije tiče, ona pokazuje veći broj osobina koje je neposredno vežu za najstarije glagoljske ćirilo-metodijske tekstove, a to je, prije

svega, leksički fond, u kojem su prisutni brojni grecizmi, već zamijenjeni u drugim južnoslavenskim redakcijama slavenskim riječima, opisno ili kalkirano. Osim toga, u bosanskim spomenicima susreću se takve leksičke rijetkosti iz najstarijih podloga, kao što je **сѣть** i **изокъ**, uz niz staroslavenizama, kao što su: **гоугнивь**, **клеврѣть**, **тривољ** itd. Zatim, ortografske osobine vezuju bosanske kodekse za glagoljsku tradiciju (**ѣ** u vrijednosti *ja* u inicijalnoj i postvokalskoj poziciji, **ѣ** za *je* u istim uvjetima, obilježavanje *l* i *n*, te *l* i *n* istim grafemima **л** i **н**, upotreba đerva (**ђ**) za đ, iznimno i za ć, nepoznavanje ižice, pri čemu se grčki ipsilon prenosi, uglavnom, kao *u*, uz to se grčka slova, osim omega, upotrebljavaju samo u brojnoj vrijednosti, iznimno ponekad i theta. Nema prejotiranih vokala **ю**, **ѡ** a ni **ю** nije frekventno, a uz to je njegova upotreba i dosta nedosljedna. Uobičajena je scriptura continua, nema nadrednih znakova, a pravilo pisanja je i mehaničko rezanje riječi na kraju retka. Očito je, također, da je većina spomenika imala glagoljsku maticu, i to, najvjerojatnije, s makedonskog područja, jer se uz pojedinačna glagoljska slova i druge tragove glagoljice (ponegdje i glagoljskih zapisa, kao u *Radosavljevu zborniku*) u kodeksima susreće i pisanje nazala stražnjega reda u pojedinačnim primjerima.

No, najizrazitija je specifičnost u fonetici; učestala zamjena jata s *i*, što je odraz materinjeg idioma pisara, dok se u kodeksima s istočnobosanskoga tla, gdje je zamjena jata inače ijekavska, npr. u *Divoševu evanđelju* iz XIV. st., dosljedno bilježi jat na svom pripadajućem mjestu (ali se u *Čajničkom evanđelju* iz XV. st. s istoga tla primjećuje već i ograničen prodor ikavske zamjene, najvjerojatnije kao već prihvaćena manira). U fonetici bosanskih spomenika konstatira se i relativno velika inoviranost (zamjena *f* sa *p*, *ь* sa *a*, *вь* u inicijalnom položaju sa *u*, zamjena *-l* sa *-o*, a registrirana je, iako samo izuzetno, i zamjena staroslavenskog *št* sa *ć*).

Međutim, s druge strane, morfologija je sačuvala relativno znatan broj vrlo arhaičnih osobina, tu je, prije svega, frekventna upotreba starog asigmatskog aorista, te, naročito, staroga tipa participa preterita aktivnog II. glagola na *-iti*. Osim toga, iako se u pojedinim tekstovima susreće i dosta primjera s novim pridjevskim nastavkom za dat. sg. m. i n. na *-omu*, našlo se i sasvim arhaičnih oblika na *-uumu*, čak i *-ujemu* kod deklinacije participa, kao i nastavak *-aago* u gen. sg. iste kategorije, ali i određeni arhaizmi u imeničkoj deklinaciji (npr. gen. sg. iste kategorije, ali i određeni arhaizmi u imeničkoj deklinaciji (npr. gen. sg. **ДОМОУ**, **ПОЛОУ**, **РЕМЕНЕ** itd.).

Pored toga, svi bosanski kodeksi pripadaju književnosti bosanskih krstjana; tamo gdje su sačuvani kolofoni, to je i sasvim jasno naglašeno, tj. pripadnost tzv. "crkvi bosanskoj", oko čijeg vjerskog sadržaja i identiteta rasprave ni do danas još nisu završene, u prvom redu zbog toga što izvorni spisi za to ne pružaju dovoljno građe. Naime, sačuvana su samo evanđelja, apostoli i apokalipsa, s nekim pratećim tekstovima u zbornicima i iznimno psaltir s biblijskim pjesmama u *Hvalovu zborniku*. Jedno pojedine, vrlo rijetke glose unose nešto više svjetla

u religijska shvaćanja bosanskih krstjana (v. o tom opširnije: H. Kuna, *Bosanska srednjovjekovna književnost i njen jezik prema srpskoslavenskoj i hrvatskoj glagoljskoj književnosti*. MSC, Naučni sastanak u Vukove dane, br. 8, Beograd, 1982, sv. 1).

Autori u opisu ovog rukopisa naznačuju, također, da je pismo "sitna bosanska poluuncijala bez dijakritičkih znakova", pa iako je konstatirana ikavska zamjena jata, smatra se da je jezik srpskoslavenski. U vezi s iluminacijom obrađivač utvrđuje da tekstu svakog evanđelja prethode simboli evanđelista, a ne njihovi likovi, te na temelju toga vidi "utjecaj bogumilstva", što zapravo nimalo ne pomaže pri određivanju spomenika. Naime formulacija koja kaže da je spomenik pisan crkvenoslavenskim srpske redakcije, s nekim bosanskim značajkama, uz spominjanje bogumilskog utjecaja u iluminaciji više zamračuje nego što određuje karakter i pripadnost spomenika određenom krugu, s obzirom i na unutarnju proturječnost ovih zaključaka. *Očigledno je, naime, da bosanski kodeksi pripadaju posebnoj crkvi i posebnom kulturnom krugu, sa svojim izraženim jezičnim i ortografskim specifičnostima, tako da je zbog svega toga potrebno ovaj spomenik, kao i niz drugih pisanih u Bosni u periodu od XIII. do kraja XV. st., svrstati u posebnu bosansku redakciju, čime se izbjegavaju sve nedoumice o pravom karakteru spomenika, koji pripadaju, još jednom naglašavamo, i drugoj kulturi i drugoj crkvi.*

No, uza sve primjedbe koje je nužno učiniti u pogledu klasifikacije i identifikacije nekih tekstova, ostaje ovaj *Katalog* veliki doprinos slavistici i nezaobilazan izvor informacija, koji svjedoči i o izuzetnu trudu i požrtvovnu angažmanu njegovih autora.

HERTA KUNA

THORVI ECKHARDT, *Azbuka: Versuch einer Einführung in das Studium der slavischen Paläographie*, Böhlau Verlag, Wien - Köln 1989, XII + 197 str.

To je habilitacija Thorvi Eckhardt iz 1968. godine koju su deset godina iza autoričine smrti objavili njezini učenici i suradnici iz Instituta za istočnoeuropska i jugoistočnoeuropska istraživanja Bečkog sveučilišta. Tekst je za tisak priredio Max Demeter Peyfuss, predgovor je napisao Walter Leitsch, a pogovor Christian Hannick.

Walter Leitsch govori o autorici i njezinu djelu, objašnjava neobičnu sudbinu knjige, kako je i zašto objavljena i što je promijenjeno u izvorniku.

Knjiga sadrži slovnu tablicu s uglasom i oblom glagoljicom, starom i suvremenom ćirilicom, s brojnom vrijednošću za oba pisma, s imenima slova i transliteracijom, a potom slijedi autoričin predgovor.